

BOEKBESPREKINGEN

Jan Vranken, Gerard van Menxel en Jeff van Ouytsel (red.), *Armoede & sociale uitsluiting jaarboek 2000*, Leuven/Leusden: Acco, 389p.

Naar een breed armoedebegrip?

Het internationale armoedeonderzoek kent twee verschillende tradities. De Angelsaksische traditie van armoedeonderzoek is vrij kwantitatief van aard, waarbij doorgaans wordt uitgegaan van een beperkt, financieel armoedebegrip. In het continentale, en meer specifiek het Franse, armoedeonderzoek wordt daarentegen uitgegaan van een veel breder armoedebegrip. Armoede is niet alleen de ervaring van een gering inkomen of ontoereikende financiële mogelijkheden, maar meer algemeen het buitengesloten zijn van de gemiddelde levensstandaard en de levenskansen van de samenleving waarin men leeft. In deze Franse traditie van armoedeonderzoek wordt het begrip 'armoede' veelal in één adem genoemd met sociale uitsluiting.

Het recente Nederlandse armoedeonderzoek, zoals gepubliceerd in vijf *Jaarrapporten armoede en sociale uitsluiting* en even zovele *Armoedemonitoren*, is nauw verbonden met de Angelsaksische onderzoekstraditie. De centrale vragen gaan uit naar de ontwikkeling van het aantal arme huishoudens, de koopkrachtontwikkeling bij deze groepen, de vraag of betaald werk een ontsnapping uit armoede impliceert, enzovoort. Immateriële aspecten komen hierbij ook aan bod, maar meestal geformuleerd als empirische vraagstelling. Zo wordt nagegaan of en in welke mate financiële armoede gepaard gaat met geringere onderwijskansen voor kinderen, gezondheidsproblemen, verminderde maatschappelijke participatie, enzovoort. Overigens blijkt het empirisch verband tussen inkomensarmoede en de vermeende immateriële gevolgen daarvan veelal niet erg sterk.

In België zijn er onder leiding van de Antwerpse hoogleraar Jan Vranken maar liefst negen *Jaarboeken armoede en sociale uitsluiting* verschenen. Deze Belgische jaarboeken staan met beide benen in de continentaal-Europese benadering van armoedeonderzoek. Al in het eerste jaarboek fulmineerde Vranken tegen het in zijn ogen veel te beperkte, kwantitatief georiënteerde en louter op financiële kwesties gerichte armoedeonderzoek. Elf jaar later denkt hij er nog net zo over. In het gangbare armoedeonderzoek wordt "...*veel gecijferd over de hoogte van armoedegrenzen en de aantallen armen, maar systematisch onderzoek over de belangrijkste factoren die armoede*

de veroorzaken of ermee samenhangen, ontbreekt veelal", verzuchten Levecque en Vranken in een centrale theoretische bijdrage aan het jaarboek. *"Heel wat onderzoek naar armoede en sociale uitsluiting (wordt) uitgevoerd zonder een adequaat en coherent theoretisch kader"*. Armoede wordt geteld en gemeten, maar de theorie blijft uit: *"De stap naar de 'waarom'-vraag blijft uit"*. Bovendien is *"de leefwereld van de armen (...) één van de grote blinde vlekken in onderzoek"* (p. 41, 44, 51).

Vanuit deze achtergrond kiezen Vranken en de zijnen voor een brede invulling van het armoedebegrip. Armoede is niet zomaar een kwestie van weinig geld of een laag inkomen, het is een *"netwerk van sociale uitsluitingen dat zich uitstrekt over meerdere gebieden van het individuele en collectieve bestaan"*. Men kiest voor een 'multi-aspectuele' (wat een lelijk woord!) benadering van armoede. Armoede heeft met van alles te maken, met *"..geringe deelname aan vele maatschappelijke goederen zoals inkomen, arbeid, onderwijs, wonen, gezondheid, rechtsbedeling, collectieve voorzieningen en cultuur"* (p. 42).

Als het hier om een wedstrijd Nederland - België zou gaan, moeten we erkennen dat de Belgen in zoverre het pleit gewonnen hebben dat ook recente Europese initiatieven op het gebied van armoedebestrijding en armoedeonderzoek dit brede armoedebegrip omhelzen. Het Europese armoedebestrijding is overigens ten eerste gestimuleerd door de Belgische minister van sociale zaken, Frank Vandenbroucke, die een aantal toonaangevende Europese onderzoekers opdracht gaf om hun licht te laten schijnen over het vraagstuk van armoede en armoedemeting. Ook dit rapport, geschreven door de hoogleraren Atkinson, Cantillion, Marlier en Nolan¹, gaat uit van een breed armoedebegrip en verwijst zelfs letterlijk naar Vrankens notie van armoede als een 'netwerk van sociale uitsluitingen'

Desondanks zou ik mij enkele kritische kanttekeningen bij dit brede armoedebegrip willen permitteren. Allereerst moet echter worden gesteld, dat er - zeker in internationaal-vergelijkend onderzoek - ook argumenten vóór een breed armoedebegrip zijn. Natuurlijk gaat het bij armoede niet alleen om geld, maar om de kwaliteit van het bestaan die burgers met hun beschikbare hulpbronnen kunnen realiseren. Een voldoende inkomen is hierbij van belang, maar ook andere zaken zoals informele sociale steun of het type verzorgingsstaat waarin men woont. Het maakt nogal wat uit of je met een laag inkomen in een land als Nederland of België woont met goede publieke voorzieningen (gratis onderwijs, toegankelijke gezondheidszorg, voorzieningen voor kinderen, enz.) óf in een land waar dergelijke publieke voorzieningen ontbreken. Hoe minder voorzieningen in een land, des te meer zijn mensen op hun private inkomen aangewezen om een bepaalde levenskwaliteit te realiseren en des te meer doet een financiële armoede zich gevoelen.

Een probleem van het brede armoedebegrip is echter, dat het nauwelijks kan worden afgebakend. In het Belgische jaarboek blijkt dit bijvoorbeeld waar één van de onderzoekers (Femke De Keulenaer) een op zich moedige poging doet om het brede armoedebegrip te operationaliseren. Ze noemt dan empirische indicatoren als het huishoudinkomen, maar ook het aantal kamers in huis, problemen om het huis te verwar-

men, werkloosheid en arbeidsomstandigheden, opleidingsniveau, gezondheidssituatie, enzovoort. De vraag is echter wat deze 'meervoudige armoede-index' nu precies meet? De auteur spreekt overigens opeens niet meer van armoede, maar van sociale uitsluiting - alsof beide termen inwisselbaar zijn (p. 108). Gaat men er vanuit, dat ieder gezondheidsprobleem of afgebroken opleiding verbonden is met armoede? Of worden in deze achterstandscocktail heel verschillende sociale problemen op één onoverzichtelijke hoop geveegd? Me dunkt het laatste.

Hetzelfde probleem blijkt overigens bij het Atkinson-rapport. Het rapport noemt zeven hoofdindicatoren om armoede en sociale uitsluiting te meten, zowel financiële (armoede, inkomensongelijkheid) als niet-financiële (werkloosheid, slechte huisvestingssituaties, aantal personen met weinig opleiding of een slechts gezondheid, enzovoort). Ook hier rijst echter de vraag wat deze zaken, hoe problematisch op zich ook, met elkaar te maken hebben. Wat we vanuit armoedeoptiek met name zouden willen weten is of mensen vanwege onvoldoende financiële middelen een gebrekkige gezondheid, opleiding of woning hebben. Is er in een land sprake van sociaal-economische gezondheidsverschillen? Is het onderwijs toegankelijk voor kinderen uit arme gezinnen? Zijn de armen in staat een fatsoenlijke en betaalbare woning te huren? Dat zijn goede indicatoren om iets over armoede en sociale uitsluiting te zeggen, maar daarover ontbreken kennelijk gegevens. Een verslechterende gezondheidssituatie in een land heeft echter waarschijnlijk minder met armoede, dan met vergrijzing of ongezonde leefstijlen te maken.

Terug naar het Belgische jaarboek. Het valt op dat de auteurs hun brede armoedebegrip zelf ook niet helemaal serieus nemen. Want ondanks hun pleidooi voor niet-monetaire, kwalitatieve indicatoren in armoedeonderzoek meten ze zelf de ontwikkeling van armoede in ... louter financiële termen. Als we concreet worden, wordt armoede afgemeten aan het aantal huishoudens onder een financiële armoedegrens. Armoede in België neemt licht toe, zij het - zoals Karel van den Bosch laat zien - vrijwel alleen bij gezinnen die van één uitkering moeten leven waaronder met name veel eenoudergezinnen. Wat dit betreft verschilt de situatie in België niet van die in Nederland.

Over de gehanteerde armoedemaat moet nog een technische opmerking gemaakt worden. In het Belgische jaarboek wordt uitgegaan van de zogenaamde Europese armoedegrens, waarbij ieder huishouden met een inkomen lager dan 50 procent van het gemiddelde huishoudinkomen als 'arm' wordt geteld. Deze armoedegrens heeft echter de vervelende eigenschap dat ze instabiel is. Stijgt het gemiddelde inkomen in een land, dan stijgt ook de armoedegrens en vallen er automatisch meer huishoudens onder. Er *lijkt* dan sprake van toenemende armoede in een land, maar er zijn niet meer armen bijgekomen. De armoedegrens is verschoven doordat de rijken rijker zijn geworden. Dit probleem kan verholpen worden door voor één basisjaar de armoedegrens te berekenen en die voor de daaropvolgende jaren bij te stellen naar de prijsindex. Zo construeert men een waarde vaste armoedegrens en kan men *werkelijk* zien of het aantal arme huishoudens is toe- of afgenomen. Dat dit tot heel andere uitkomsten kan leiden, blijkt ook uit het Belgische jaarboek. Gemeten met de relatieve Europese

armoedegrens is het aandeel arme huishoudens in België tussen eind jaren '80 en eind jaren '90 gestegen van krap 6 tot 7,7 procent. Gemeten met een constante armoedelijns is het aandeel arme huishoudens in België in dezelfde met ruim 2 procent *afgenomen*. Deze cijfers treft men echter weggemoffeld in een bijlage. Nergens in het jaarboek wordt er echter ook maar één woord aan deze kwestie besteed!²

Het woord 'sociale uitsluiting' is gevallen, ook al zo een woord waarover sociologen zich het hoofd breken. Ook deze term is niet onomstreden. In Nederland heeft Godfried Engbersen herhaaldelijk betoogd, dat sociale uitsluiting niet meer is dan een politiek eufemisme voor politici en Europese bureaucraten die het beladen woord armoede willen vermijden. Vranken valt hem bij en is zeer kritisch over de inmiddels ontstane rijstebrij van definities van sociale uitsluiting: "*Vaagheid is hier troef - het lijkt wel een bewuste strategie van schijnbewegingen om de onderzoeksresultaten te vlug af te zijn, te verhinderen dat ze kennis accumuleren*" (p. 31). Dit hindert hem echter niet om ook zijn eigen omschrijving van sociale uitsluiting te poneren. Dit is echter niet gemakkelijk omdat sociale uitsluiting meestal op de immateriële aspecten van armoede slaat, die bij Vranken al deel uitmaken van het brede armoedebegrip zelf. Bestaat er daarnaast ook nog zoiets als sociale uitsluiting? Zo ja, hoe moeten we dat zien?

Tallose auteurs hebben de laatste jaren geprobeerd om het verschil tussen armoede en sociale uitsluiting te duiden. Vranken verwijst de meeste van deze omschrijvingen naar de prullenbak "*Sociale uitsluiting én armoede bevatten toestanden en processen, beide zijn van gisteren én van vandaag, beide refereren aan sociale grondrechten. Beide impliceren breuklijnen in de samenleving. Het enige verschil dat overeind blijft is, dat sociale uitsluiting betrekking kan hebben op één domein terwijl armoede altijd multi-aspectueel is*" (p. 54). Hier lijkt de Angelsaksische traditie van armoedeonderzoek op zijn kop gezet. Waar men in de Angelsaksische onderzoekstraditie armoede als een beperkt en meetbaar financieel probleem opvat, maar daarnaast onderkent dat armoede gepaard *kan* gaan met immateriële en soms minder makkelijk meetbare achterstanden en problemen van burgers (=sociale uitsluiting), draaien Vranken *cum suis* dit perspectief nu helemaal om. Bij hen is armoede breed, maar wordt sociale uitsluiting van de weeromstuit zeer smal gedefinieerd. Men kan zich afvragen wat we hiermee opschieten.

In deze bespreking is met name ingegaan op de theoretische uitgangspunten in het jaarboek armoede en sociale uitsluiting. Men treft dezelfde ideeën overigens in grote lijnen ook in eerdere edities van dit project. Het moge duidelijk zijn dat deze theoretische noties over armoede en uitsluiting mij niet geheel bevredigen. Een bijkomend probleem is, dat de geponeerde theoretische ideeën in empirische zin vaak zo weinig uitgewerkt zijn. Daarnaast treft men echter in het jaarboek tal van informatieve beschouwingen over allerhande sociale problemen in België, het ter zake gevoerde overheidsbeleid en de op de diverse beleidsvelden gevoerde discussies, waarbij referenties naar de internationale literatuur (waaronder de Nederlandse) niet worden geschuwd. Voor wie (zoals ik) in dergelijke sociale vraagstukken en de debatten daar-

over geïnteresseerd is, is het Belgische *Jaarboek 2000 armoede & sociale uitsluiting* zeker een lezenswaardig boek.

Noten

¹ T. Atkinson, B. Cantillion, E. Marlier & B. Nolan, *Indicators for Social Inclusion in the European Union*. (begin 2002 te verschijnen bij Oxford University Press). Het rapport is besproken op de conferentie 'Indicators for Social Inclusion: Making Common EU-objectives Work' in Antwerpen, 14 en 15 september 2001.

² In het Atkinson-rapport wordt iets soortgelijks opgemerkt in Ierland: "Since 1994 Ireland has experienced remarkable levels of economic growth and dramatic declines in unemployment. Relative income poverty rates have not declined over this period, principally because social transfers per recipient, although rising significantly in real terms, have lagged behind the exceptionally large increases in average incomes. This had meant that while the numbers relying on social transfers have fallen as unemployment declined, more of those remaining reliant on them are below relative income lines. In these specific circumstances (snelle inkomensgroei en dus stijging van het gemiddelde inkomen, E.S.) such measures taken on their own fail to register change despite what would be widely seen as genuine improvements in the circumstances of the poor...". Het lijkt erop, dat dit ook in België speelt - maar de onderzoekers gaan er niet op in. Overigens ontkomt ook het Nederlandse armoede-onderzoek niet helemaal aan dit probleem. In Nederland wordt eigenlijk nooit gebruik gemaakt van de relatieve Europese armoedegrens om het aantal armen in kaart te brengen, vooral omdat dit meetinstrument te instabiel wordt geacht. In praktijk worden twee verschillende armoedegrenzen gebruikt: de beleidsmatige armoedegrens en de zogenaamde lage-inkomensgrens. Volgens de eerste benadering wordt ieder huishouden met een inkomen onder of rond (hooguit 5 procent boven) het sociaal minimum zoals vastgelegd in de Nederlandse sociale-zekerheidswetgeving als 'arm' beschouwd. Aangezien het sociaal minimum echter ieder jaar opnieuw politiek wordt vastgesteld (doorgaans in stijgende zin) komt ook deze armoedegrens steeds wat hoger te liggen (zij het in veel mindere mate dan bij een volstrekt relatieve benadering als de Europese armoedegrens). De tweede benadering is wel een waardevaste armoedegrens, gebaseerd op het sociaal minimum voor alleenstaanden in het basisjaar 1979. Deze lage-inkomensgrens is sindsdien alleen gecorrigeerd voor de prijsstijging en is dus een gefixeerd meetpunt waarmee een betrouwbaar beeld geschetst kan worden van de ontwikkeling van het aantal lage inkomens in Nederland. Het probleem bij deze benadering is echter, dat deze grens verhoudingsgewijs hoog ligt en dus niet echt 'armoede' meet maar enkel - zoals de naam al aangeeft - het aantal lage inkomens.

Erik Snel (Erasmus Universiteit Rotterdam)

Repliek

Het verheugt ons dat ook deze negende editie van de jaarboeken "Armoede en Sociale Uitsluiting" heel wat reacties losmaakt. Hiermee is alvast één doelstelling van de jaarboeken bereikt. Dat deze reacties niet altijd onverdeeld positief zijn, kunnen we alleen maar toejuichen: armoede is een complex sociaal en sociologisch probleem dat vanuit diverse invalshoeken en op diverse manieren moet worden bekeken en herbe-

keken. Een "clash" van ideeën en inzichten is hierbij onvermijdelijk en zelfs onontbeerlijk: ze vormt een uniek instrument om op een constructieve manier onze inzichten inzake armoede aan te scherpen, aan te vullen of te herzien. Het is in deze geest van wetenschapsbeoefening dat we voorliggende recensie als een gemiste kans moeten beschouwen, jammer genoeg.

Voor diegenen die met armoedeonderzoek vertrouwd zijn, ligt een eerste reden hier toe voor de hand: in plaats van de verhoopte "Aha-Erlebnis" levert de recensie voornamelijk ontgoochelende "d'jà vu"-ervaringen op. De kritieken van de auteur zijn weinig origineel en binnen het armoedeonderzoek al genoegzaam gekend. Zo wijst de recensent er op dat wij een multi-aspectuele benadering van armoede 'prediken', maar de meting uiteindelijk beperken tot het criterium huishoudinkomen. Deze opmerking strookt evenwel niet helemaal met de realiteit. In de eerste plaats werd in het jaarboek 2000, zoals de recensent trouwens zelf aangeeft, een eerste poging ondernomen tot de operationalisering van een multi-aspectueel armoedebegrip. Deze onderzoekslijn wordt binnen OASeS (Onderzoeksgroep Armoede, Sociale Uitsluiting en de Stad) van de Universiteit Antwerpen (UFSIA) verder uitgewerkt, onder meer in de meest recente versie van het Jaarboek (De Keulenaer & Dewilde, 2001a en 2001b).

Een tweede hoofdstuk binnen het deel "Meting en ontwikkelingen van armoede" is dat van Karel Van den Bosch over budgetnormen. Hoewel het eindresultaat van de budgetmethode uitgedrukt wordt in termen van het benodigde huishoudinkomen, kunnen we niet ontkennen dat deze inkomensgrens vastgesteld wordt op basis van een lijst van noodzakelijke goederen en diensten die betrekking hebben op de verschillende levensdomeinen. In die zin kan de budgetmethode worden beschouwd als een multi-aspectuele armoedemaat. Zoals de recensent aangeeft, wordt in de laatste bijdrage rond armoedemeting de ontwikkeling van de armoede gemeten in financiële termen. Dit is niet tegenstrijdig met het ontwikkelde denkraam, omdat inkomen beschouwd wordt als één van de belangrijkste domeinen waarop een multi-aspectuele armoedemaat betrekking heeft. We kunnen hier nog aan toevoegen dat een bespreking van de armoede-ontwikkeling op basis van niet-monetaire indicatoren wegens een gebrek aan gegevens op langere termijn vooralsnog weinig relevant is en dus (nog) niet in het Jaarboek opgenomen wordt.

Een tweede reden waarom de recensie weinig bijdraagt tot constructieve kennisaccumulatie, is omdat de recensent er niet voor terugdeinst zijn kritieken te onderbouwen met flagrant verkeerde argumenten. Zo stelt hij of zij in zijn of haar kritiek op de Europese armoedenorm dat een stijging van het gemiddeld inkomen in een land automatisch leidt tot een verhoging van de armoedegrens en ook van het aantal arme huishoudens. Dit is niet noodzakelijk het geval. De evolutie van het aantal armen is immers niet alleen afhankelijk van de evolutie van het gemiddeld inkomen, maar ook van de ontwikkeling van de inkomensverdeling. Stijging of daling van het aantal armen is met andere woorden afhankelijk van de plaats in de verdeling waar de inkomensstroom (of -afname) zich situeert. Ter verduidelijking: in het hypothetische geval waarbij vooral het inkomen van armen stijgt, zal het gemiddeld inkomen toenemen maar het percentage armen afnemen. Los van deze statistische rechtzetting

erkent ook de auteur van het artikel dat door de recensent bekritiseerd wordt, met name Karel Van den Bosch, de problematische eigenschappen van de relatieve armoedemaat. Hij concentreert zich dan ook vooral op de stijging van de armoede bij de gezinnen met één uitkering, gebruik makend van een constante, koopkrachtvaste armoedelijn (p. 128).

De weinig originele kritieken en foutieve argumenten zijn echter niet de voornaamste reden waarom we deze recensie als een gemiste kans beschouwen. Blijkbaar zijn we er als auteurs van het jaarboek niet in geslaagd om de fundamentele van Vrankens conceptuele raamwerk voldoende duidelijk over te brengen. De meeste kritieken van de recensent getuigen namelijk van onvoldoende inzicht in de kern en specificiteit van dit kader, waardoor hij/zij zelfs de positie die Vranken & co in het Europese armoededeбат innemen, verkeerd inschat. Voor de geïnteresseerde lezer verwijzen we naar de uitgebreide uiteenzettingen van Vranken's raamwerk in onder meer alle Jaarboeken sinds 1995. In wat volgt, beperken we ons tot een korte schets van de fundamentele ervan.

Zoals de recensent terecht opmerkt, is er binnen het Europees armoededeбат een rijstebrij ontstaan van definities van het begrip "sociale uitsluiting". In sommige conceptualisaties is sociale uitsluiting simpelweg een synoniem voor armoede, in andere definities verwijst ze naar de dynamische en procesmatige kenmerken van de armoederealiteit. Nog andere begripsomschrijvingen "beperken" sociale uitsluiting tot het sociaal isolement van armen, terwijl er conceptualisaties circuleren die sociale uitsluiting als multi-aspectueel beschouwen en armoede als inkomensachterstelling. In deze wirwar van gehanteerde conceptualisaties probeert Vranken enige duidelijkheid te scheppen door armoede te onderscheiden van sociale uitsluiting, en tezelfdertijd van drie andere concepten die binnen het armoededeбат frequent door elkaar worden gebruikt: sociale differentiatie, sociale fragmentatie en sociale ongelijkheid. Deze denkoefening is binnen het armoedeonderzoek alvast vrij uniek. Terwijl de begrippen sociale differentiatie en sociale fragmentatie volgens Vranken voorbehouden moeten worden voor patronen van niet-hiërarchische relaties, impliceren "sociale ongelijkheid" en "sociale uitsluiting", net zoals "armoede", een zekere sociale hiërarchie. Wat toestanden en processen van sociale uitsluiting onderscheidt van sociale ongelijkheid is de aanwezigheid van één of meerdere breuklijnen, die trouwens van diverse aard kunnen zijn, maar die hoe dan ook refereren aan een discontinuïteit in de relatie tussen de groepen die deel uitmaken van de sociale hiërarchie. Sociale kloven zeg maar. Volgens Vranken kan sociale uitsluiting zich op heel wat levensdomeinen manifesteren. Zo verwijst sociale uitsluiting bijvoorbeeld naar inkomensachterstelling, thuisloosheid, analfabetisme, verslaving, maar ook naar langdurige of permanente werkloosheid. Wanneer sociale uitsluiting zich op verschillende levensdomeinen tezelfdertijd voordoet, en er dus een netwerk van sociale uitsluitingen ontstaat, dan spreekt Vranken van "armoede". De vraag is nu of we deze multi-aspectuele conceptualisatie van armoede als "breed" of "eng" moeten beschouwen. Een multi-aspectuele armoededefinitie impliceert weliswaar een "brede waaier" van realiteitsdimensies waarvan de betrokken uitgesloten zijn, maar de "cumulatie of het netwerk" van sociale uitslui-

tingen vinden we, gelukkig, slechts bij een "klein of eng" deel van de bevolking terug. We laten het aan de lezer over of Vrankens armoede-definitie nu een breed of eng armoedebegrip is.

De zoektocht naar een meetinstrument dat juist deze cumulatie van sociale uitsluitingen op verschillende domeinen probeert te vatten, en zo poogt te identificeren wie als "arm" kan worden beschouwd, is juist de opzet van de bijdrage van De Keulenaer. De aandachtige lezer zal onmiddellijk merken dat het hier gaat om een cumulatie van problemen op het *individuele niveau*, en niet, zoals de discussie in het Atkinson-rapport, om de "optelling" van indicatoren op het *meso- of macro-niveau*, resulterend in een soort sociale score voor elk land. Ook de onderzoeksgroep OASeS is, om voor de hand liggende redenen, geen voorstander van dergelijke optellingen.

Nu we de fundamenteën en specificiteit van Vrankens conceptuele raamwerk hebben geschetst, kunnen we ook zijn positie in het Europese armoedeonderzoek verduidelijken. In het Europese armoedeonderzoek zijn er, zoals de recensent terecht opmerkt, twee tradities: een Angelsaksische en een Europees-Continentale, voornamelijk Franse, traditie. Deze tradities kenmerken zich evenwel niet door een onderscheid tussen respectievelijk een "beperkt, financieel" en een "breder" armoedebegrip (zie §1), maar door een distributioneel (i.c. inkomen én andere resources) en een relationeel (i.c. maatschappelijke participatie) perspectief op armoede (o.a. Wilson, 1996: 25-26; Room, 1995b: 8). In de laatste jaren is er binnen het Europese armoedeonderzoek op conceptueel vlak, een zekere consensus gegroeid omtrent de manier waarop we armoede moeten definiëren. Deze definitie gaat terug op de armoedeconceptualisatie zoals die werd geopperd door de Brit Peter Townsend in zijn monumentale en toonaangevende werk *Poverty in the United Kingdom* (1979: 31): *"Individuals, families and groups in the population can be said to be in poverty when they lack the resources to obtain the types of diet, participate in the activities and have the living conditions and amenities that are customary, or are at least widely encouraged or approved, in the societies to which they belong. Their resources are so seriously below those commanded by the average individual or family that they are, in effect, excluded from ordinary living patterns, customs and activities"*. Wat deze armoede-definitie erg in trek maakt bij zowel wetenschappers en beleidsmensen - en dit niet alleen in Frankrijk of op het Europese continent! - is de combinatie van zowel het distributionele als relationele perspectief. In Vrankens conceptuele kader vinden we deze combinatie eveneens terug. Bij hem refereert armoede aan sociale posities aan de onderkant van de verdeling van levenskansen op verschillende levensdomeinen, bijvoorbeeld inkomen, scholing (distributioneel). Tussen deze posities en de posities van personen die niet in armoede leven is er een discontinuïteit die de armen niet op eigen kracht kunnen overbruggen. Dit zorgt ervoor dat armen niet kunnen participeren aan de maatschappelijk realiteit die door niet-armen op basis van hún levenskansen wordt geconstrueerd (relationeel).

Wanneer we nu weten dat er over de definitie van armoede in het Europees armoedeonderzoek vrij grote consensus bestaat, dat deze definitie zowel een distributionele als een relationele dimensie impliceert, dat we beide dimensies ook bij Vrankens terug-

vinden, en dat een multi-aspectuele armoededefinitie in veel onderzoek om diverse redenen enkel op basis van een inkomensmeting wordt geoperationaliseerd, dan verbazen wij ons over de vraag die de recensent zich stelt naar het nut van Vrankens onderscheid tussen sociale uitsluiting en armoede. Het nut lijkt ons duidelijk: om een meervoudige realiteit als armoede te leren begrijpen, moeten we zicht krijgen op de verschillende wijzen waarop verschillende vormen van sociale uitsluiting zich tot elkaar verhouden, elkaar versterken, temperen, of juist uitlokken. Sociale uitsluiting op de inkomensdimensie is slechts één element in dit complexe proces. Studies van armoede gebaseerd op een inkomensgrens moeten dan ook slechts als een eerste stap in de wetenschappelijke ontrafeling van de armoederealiteit worden beschouwd. Vrankens onderscheid tussen sociale uitsluiting en armoede is in dit kader een mogelijk heuristisch instrument, niet alleen om conceptuele verwarring te vermijden, maar ook om de resultaten van diverse armoedestudies, dus ook diegenen niet gebaseerd op een inkomensgrens, naast elkaar te leggen en een eerste stap te zetten naar theorievorming. Alvorens deze doelstelling te bereiken moeten evenwel nog heel wat "clashes" van ideeën de revue passeren. We nodigen de lezer dan ook graag uit aan dit proces te participeren.

Jan Vranken, Katrien De Boyser, Femke De Keulenaer, Caroline Dewilde,
Katia Levecq (OASeS, Universiteit Antwerpen)

Referenties

- De Keulenaer, F. en Dewilde, C. (2001a), *Developing a European Multi-Aspectual Poverty-Index? An Exploratory Analysis based on the European Community Household Panel*, Paper presented at the Euroconference on "European Welfare States and Changing Life Courses", Kerkrade, 6-10 oktober.
- De Keulenaer, F. en Dewilde, C. (2001b), "Op weg naar een multi-aspectuele armoedemaat", pp. 135-150 in: Vranken, J. e.a. *Armoede en Sociale Uitsluiting. Jaarboek 2001*, Acco, Leuven/Leusden.
- Room, (1995), "Poverty and social exclusion: the new European agenda for policy and research", pp. 1-9 in: Room, G., *Beyond the threshold: the measurement and analysis of social exclusion*, The Policy Press, Bristol.
- Townsend, P. (1979), *Poverty in the United Kingdom: A survey of household resources and standards of living*, Penguin Books Ltd, Harmondsworth.
- Vranken, J. (2001), *Unravelling the Social Strands of Poverty: Differentiation, Fragmentation, Inequality, and Exclusion*, in: Andersen, H.T. & Van Kempen, R. (eds.), *Governing European cities. Social fragmentation, social exclusion and urban governance*. Ashgate, Aldershot: 71-88.
- Wilson, F. (1996), "Drawing together some regional perspectives on poverty", pp. 18-32 in: Yen, E., Miller, S.M. & Samad, S.A., *Poverty: a global review. Handbook on international poverty research*, Scandinavian University Press, Oslo.

Derks, A., *Individualisme zonder verhaal. Een onderzoek naar de verspreiding en de betekenis van individualistische vertogen in Vlaanderen*, Brussel: VUBPress, 2000, 301p.

In *Individualisme zonder verhaal* gaat Anton Derks in op de betekenis van de noties individualisme en individualisering in de hedendaagse postindustriële samenleving. Niettegenstaande het hier gaat om een neerslag van een doctoraal onderzoek, is het ook voor niet ingewijden inspirerend en vlot leesbaar.

In het eerste hoofdstuk van zijn boek schetst Derks de historische wortels en de contouren van het hedendaagse individualiseringsdebat. Zo gaat hij bijvoorbeeld in op het werk van de literatuurcriticus Trilling die de individualisering vooral bekijkt als een positieve evolutie op microniveau waarbij individualistisch ingestelde individuen het juk van een restrictieve traditie van zich afwerpen en voortaan zelf instaan voor het script van hun biografie. Desalniettemin blijkt uit zijn literatuuroverzicht dat de meeste sociologen vooral oog hebben voor de schaduwzijden en de contradicties van de individualiseringstendens. De individualisering maakt individuen afhankelijker van abstractere maatschappelijke krachten, zoals de mode of de verzorgingsstaat en van de nieuwe risico's die de modernisering nota bene zelf heeft voortgebracht (cf. Beck). Dat de individualisering leidt tot geëmancipeerde en autonome individuen is dus slechts een deel van het verhaal omdat het geïndividualiseerde self narcistisch dreigt te worden (cf. Lasch), omdat het zich permanent spiegelt aan de oordelen van een veralgemeende andere (cf. Riesman en Giddens). De meest virulente kritiek op de individualiseringstrend treft Derks aan bij auteurs die een macroperspectief hantieren. Met name de communitaristen zien in de individualisering een destructieve maatschappelijke kracht die individuen losweekt van de gemeenschap en dit terwijl ze juist wederzijds op elkaar zijn aangewezen.

Derks laat zijn theoretische situering ver uitwaaieren en bespreekt op een vrij bondige wijze een wel zeer uitgebreide reeks cultuursociologische werken. In feite wordt zijn studie pas echt doelgericht wanneer hij ingaat op de verwezenlijkingen van de TOR-groep van de Vrije Universiteit Brussel waarvan hij zelf deel uitmaakt. Hij constateert dat de studies van de TOR-groep, waarin de concepten utilitair individualisme en de nieuwe breuklijn een centrale plaats innemen, een drietal intrigerende paradoxen aan het licht hebben gebracht. De eerste paradox (*vals bewustzijn*) heeft betrekking op de vaststelling dat de laaggeschoolden een opmerkelijke affiniteit hebben met het utilitair individualisme, hoewel juist deze groep sterk afhankelijk is van de solidariteitsmechanismen die centraal staan in een collectivistisch vertoog. De tweede paradox (*dubbele component*) heeft te maken met het feit dat het concept utilitair individualisme verwijst naar twee schijnbaar tegenstrijdige ideologische opstellingen: een conservatieve (cultureel rigide) versus een libertaire (cultuur-flexibele) positie. De derde paradox (*vreemde coalitie*) tenslotte, vertrekt van de vaststelling dat het utilitair individualistische discours ingang vindt bij twee sterk verschillende groepen: de sociaal kwetsbare groep van de laagopgeleiden enerzijds en de groep van de burgers met een carrièrebewuste instelling anderzijds.

Deze drie paradoxen maken het eigenlijke onderzoeksonderwerp van zijn studie uit. Vreemd genoeg merkt hij zelf op dat de individualiseringsliteratuur weinig aanknopingspunten biedt bij deze specifieke onderzoeksproblemen. De facto stelt hij vast dat zijn onderzoek eerder aansluiting vindt bij sociaal-psychologische werken in verband met de cultuur van de lagere strata (Adorno, Kohn, Middendorp). Deze onderzoekstraditie verklaart het cultureel conservatisme van de lagere sociale strata op basis van hun ongunstige levensomstandigheden die weinig mogelijkheden bieden voor zelfdeterminatie.

Derks staat echter met recht en rede sceptisch ten aanzien van het methodologisch individualisme inherent aan het survey-onderzoek, dat centraal staat in de sociaal-psychologische benadering. Dit dreigt de cultuur immers te reduceren tot een eenvoudige optelsom van individuele aanpassingsstrategieën. Hij besluit daarom om zijn methodologische aanpak van de drie paradoxen te kaderen in een vertoogperspectief waarbij een latent construct, zoals individualisme, wordt gekaderd in een vertoog. Vertogen zijn verantwoordingsprocessen die aansluiten bij een particuliere verhalende en historische context. Vandaar dat Derks ook veel aandacht geeft aan sociaal-historische studies van de cultuur van de lagere sociale strata en de meso- en macrosociologische context van individuele vertoogposities.

Centraal in dit vertoogperspectief staat de notie 'ideologische identificatie'. Dit is 'een vorm van zelfdefinitie, waarbij de actor op expliciete wijze zijn of haar affiniteit uitdrukt met cultuurproducten en symbolen die het resultaat zijn van ideologisch cultuurwerk' (2000: 150).

In deze zin vinden we het vreemd dat Derks geen aandacht geeft aan de onderzoekstraditie die voortbouwt op het invloedrijke politicologische onderzoek van de school van Michigan waarin de rol van ideologie in het publieke en private forum centraal staat (zie bv. Campbell *et al.*, 1960 en Converse, 1964). Derks' empirische vaststelling dat het individualisme van de lageropgeleiden niet kadert in een ruimer individualistisch verhaal of een samenhangende individualistische ideologie (cf. eerste paradox) wekt nauwelijks verwondering als we ze bekijken in het licht van de bevindingen van de Michigan-school. Zij stelden immers reeds in de jaren zestig vast dat er met name bij de lageropgeleiden nauwelijks enige samenhang bestaat tussen hun overtuigingen.

Hoe dan ook blijft het een heikele onderneming om 'verstehende componenten' te integreren in de surveybenadering. We kunnen er immers niet naast dat de interpretatieve benadering, die vaak steunt op een kwalitatieve onderzoeksmethodologie, op een gespannen voet leeft met de sociaal-psychologische optiek, die zich meestal baseert op een kwantitatieve surveymethodologie. Deze discrepantie wordt overigens steeds meer geïnstitutionaliseerd. Beide benaderingen hebben steeds vaker eigen tijdschriften, eigen congressen en aparte studierichtingen. In die zin kunnen we tegenwoordig meer en meer spreken over een gesegregeerd sociologisch wetenschapsbedrijf. Wetenschappers die de kloof proberen te overbruggen dreigen hierdoor verweesd achter te blijven. Uiteindelijk proberen de meeste auteurs dan ook aansluiting te vinden bij de ene dan wel de andere benadering.

Ook Derks onderneemt af en toe reeds stappen in die richting. Zo stelt hij bijvoorbeeld ietwat provocerend dat het reductionistisch karakter van het sociaal-psychologisch perspectief vaak verdonkermaand wordt doordat men geavanceerde multivariate analysemethoden gebruikt (2000: 129). Hoewel deze kritiek niet volledig onterecht is, wordt de functionaliteit van geavanceerde analysemethoden hierdoor wel in een bijzonder slecht daglicht gesteld. In vergelijking met de eenvoudige (bivariate) technieken uit het basisinstrumentarium houden geavanceerde methoden immers vaak op een meer accurate wijze rekening met de specifieke aard en beperkingen van de beschikbare gegevens.

Overeenkomstig zijn eigen stellingname geeft Derks in zijn empirisch onderzoek steevast de voorkeur aan eenvoudige en klassieke exploratorische technieken zoals variantie-, hoofdcomponenten- of clusteranalyse. Het nadeel van deze technieken is dat ze weinig gestuurd zijn en zelden eenduidige resultaten opleveren.

Een op revanche beluste *pur sang* surveymethodoloog zou daarom gemakkelijk kunnen opwerpen dat deze technieken vaak gebruikt worden als al op voorhand min of meer vastligt welke analyseresultaten ze moeten opleveren. Waarom controleert Derks zijn samenhangen enkel voor opleidingsniveau en leeftijd? Een variabele zoals geslacht komt immers ook in aanmerking. Waarom opteert Derks in zijn onderzoek van de derde paradox voor een interpretatie van de orthogonale en ongeroteerde hoofdcomponentenoplossing? Is het niet meer realistisch om aan te nemen dat de diverse componenten gecorreleerd zijn? Waarom kiest hij voor een clustermodel met zes clusters? Waarom vormen vervolgens drie van deze clusters samen de 'vreemde coalitie van individualisten'? Hoewel deze keuzes bijzonder cruciaal zijn in Derks' studie steunen ze op ad hoc-beslissingen die niet zijn ingegeven door een expliciet en eenduidig methodologisch criterium. Omdat Derks' studie kadert in een omvangrijke en solide onderzoekstraditie (cf. Elchardus en Middendorp) hadden we liever gezien dat hij vaker confirmatorische modellen gebruikte die uitdrukkelijker gestuurd worden door de initiële hypotheses.

Hoewel we de nodige reserves hebben bij de gebruikte onderzoeksmethodologie is de wijze waarop Derks het empirisch construct 'utilitair individualisme' weet te kaderen en te interpreteren vanuit een coherent sociologisch vertoog nochtans bijzonder inspirerend. Er zijn inderdaad veel aanwijzingen dat de cultuur van de lagere sociale strata slechts ten dele cultureel conservatief kan worden genoemd. Het utilitair individualisme van de sociaal kwetsbaren kan immers worden opgevat als een strategische keuze. Als er niet langer een aanvaardbaar maatschappelijk project voorhanden is en er ook geen geloofwaardige maatschappelijke autoriteiten bestaan waarin men vertrouwen kan koesteren, lijkt het immers verantwoord om zich terug te plooiën op zichzelf. In die zin is Derks' notie van het 'geresigneerde instrumentalisme' inderdaad een meer realistische maar weinig hoopgevende beschrijving...

Peter Thijssen (UFSIA)

Repliek

In zijn overigens interessante bespreking formuleert Peter Thijssen een aantal methodologische kritieken op mijn onderzoek in het boek *Individualisme zonder verhaal*. Zonder al te technisch te worden, wil ik toch op een aantal punten reageren.

Mijn studie heeft inderdaad een hoog exploratief (en inductief) gehalte. Deze werkwijze kadert in mijn algemene visie ten aanzien van empirische sociologie. De belangrijkste taak van de empirische socioloog bestaat erin *inzichten* bij te brengen over de samenleving waarin we leven. Vanuit dit uitgangspunt kies ik voor een specifieke omgang met empirische data, meerbepaald een voortdurend wikken en wegen, interpreteren en herinterpreteren van empirische samenhangen en dit vanuit zoveel mogelijk (methodologische en disciplinaire) invalshoeken. Vertaald naar mijn onderzoeksthema luidt de onderzoeksvraag dan ook: hoe, waarom, op welke manier en vanuit welke achtergronden bouwen mensen een affiniteit op met het utilitair individualisme en wat is de contingente betekenis van dit vertoog?

Deze interpretatieve vertooganalyse impliceert dat men, in navolging van Clifford Geertz, een 'thick description' maakt van empirische waarnemingen. Hoewel deze aanpak vooral in het zogenaamde kwalitatieve onderzoek veel aanhangers kent, meen ik dat ze ook relevant is voor de kwantitatieve surveysociologie. Kwantitatieve data kan men immers niet louter kwantitatief interpreteren

(hoe sterk is het effect van een bepaalde variabele, hoeveel clustergroepen moeten we onderscheiden, ...), maar vraagt steeds om een inhoudelijke, theoretisch-substantieve en dus in zekere zin 'kwalitatieve' interpretatie. Peter Thijssen merkt terecht op dat de interpretatieve benadering (die sterk geworteld is in etnografisch, maar ook in sociaal-historisch en sociaal-filosofisch onderzoek), zich steeds verder verwijderd van de sociaal-psychologisch georiënteerde kwantitatieve surveysociologie. We mogen echter niet vergeten dat de theoretische auteurs waarop de meeste surveysociologen zich baseren (zoals Adorno, Lipset, Middendorp, ..) hun invloed en inspiratie voornamelijk te danken hebben aan het feit dat ze zich nooit hebben laten vastpinnen op één onderzoeksdiscipline. Een verdere uitdieping van deze onderzoekstraditie vraagt dan ook om een verdere integratie van verschillende theoretische en disciplinaire invalshoeken. De scheiding van deze verschillende benaderingen wordt inderdaad alsmear meer geïnstitutionaliseerd (met eigen congressen en tijdschriften), maar wie heeft aan deze gedifferentieerde sub-disciplines een boodschap, behalve dan de participanten aan deze 'enclaves'?

De keuze voor een interpretatieve en exploratieve methode en mijn kritiek op wat ik het 'impliciet behaviorisme' heb genoemd, mag inderdaad geen excuus zijn om de methodologische onderzoekstechnieken foutief aan te wenden. Ik meen echter de keuzes voor de technieken die ik gehanteerd heb te kunnen verantwoorden op basis van inhoudelijke criteria. Tegelijk sta ik open voor kritiek en suggesties, maar wel vanuit de hoop dat deze methodologische kritieken ingaan op de *inhoud* van de onderzoeksproblematiek. Met andere woorden: welke analyses berusten op een verkeerde interpretatie of toepassing van bepaalde onderzoekstechnieken en welke door mij gemaakte inhoudelijke argumentaties komen hierdoor in het gedrang? Laat me dit illustreren door in te gaan op één voorbeeld. Het is op zich niet verkeerd om een ongeroteerde hoofdcomponentenoplossing te interpreteren, zolang men deze op een correcte manier interpreteert (dit wil zeggen: men moet zich bewust zijn van de re-

stricties van deze oplossing en ze niet op dezelfde manier interpreteren als bijvoorbeeld een oblique geroteerde oplossing). In dit geval was de keuze voor een ongeroteerde orthogonale oplossing (met als variabelen verschillende meetschalen, waaronder het utilitair individualisme) ingegeven door de motivering dat deze oplossing kruisladingen niet onderdrukt door ze toe te wijzen aan slechts één best passend onderliggend concept. De meetschaal van het utilitair individualisme kan immers niet eenduidig geïnterpreteerd worden vanuit één concept dat door alle bevolkingslagen op dezelfde manier wordt geïnterpreteerd. Dit werd al duidelijk in de analyse van Hans Waage (1997) die voor het meetinstrument van het utilitair individualisme, aan de hand van een confirmatorische factoranalyse, een gebrek aan factoriële invariantie vaststelde tussen de verschillende scholingsniveaus. Verschillende bevolkingslagen kennen aan het utilitair individualisme dus een andere betekenis toe. Mijn bedoeling was het 'waarom' van deze factoriële variantie aan te tonen. De kruislading van het utilitair individualisme toont twee verschillende concepten van waaruit het utilitair individualisme kan worden begrepen, meerbepaald het geresigneerd instrumentalisme en het burgerlijk individualisme. Deze benadering liet me toe de paradox van de vreemde coalitie verder uit te diepen: de meeste variaties in het utilitair individualisme moeten vanuit het geresigneerd instrumentalisme worden begrepen, maar de relatief hoge score voor dit individualisme van de gevestigde, burgerlijke groepen, moet vanuit een fundamenteel andere achtergrond worden bekeken, meerbepaald het burgerlijk individualisme.

Tenslotte wil ik ingaan op de kritiek dat ik geen aandacht zou hebben voor "de onderzoekstraditie die voortbouwt op het invloedrijke politicologische onderzoek van de school van Michigan". Dit lijkt me onterecht omdat het onderzoek van Middendorp, dat veel aandacht krijgt in mijn boek, zich volledig situeert binnen deze traditie. Het was dan ook helemaal niet mijn bedoeling om verwondering te wekken met mijn empirische vaststelling dat het individualisme van de lageropgeleiden niet kadert in een coherente ideologische doctrine. De ideologische inconsistentie die (ook door niet-marxisten) vaak met de term 'vals bewustzijn' wordt geduid, is trouwens geenszins enkel vastgesteld door auteurs die in de traditie van de Michigan-school werkzaam zijn, ook een aantal sociaal-historici maken gelijkaardige interpretaties in hun analyses die vaak meer dan 100 jaar teruggaan. Het was wel mijn bedoeling om een bescheiden bijdrage te leveren in de interpretatie van de betekenissystemen van lageropgeleiden. Mijn argument, dat wordt opgebouwd over verschillende hoofdstukken, is dat achter deze ideologische inconsistentie wel degelijk een min of meer consistent 'narratief' schuilt dat een zekere samenhang creëert in de vertogen. Dit narratief hebben we geïnterpreteerd als het verhaal van het 'verloren paradijs'. Ook deze stelling

berust op een in Geertziaanse termen 'thick description' en is voor veel discussie vatbaar. Maar het zijn deze discussies, en niet de discussies over beta's en R kwadraten, die van de sociologie een boeiend en zinvol bedrijf maken.

Anton Derks (VUB)

Waage, H. (1997), *Vertogen over de relatie individu en gemeenschap. Ontwikkeling en validering van meetinstrumenten in het kader van survey-onderzoek*. Leuven: Acco.

Koen Pelleriaux, *Demotie en burgerschap. De culturele constructie van ongelijkheid in de kennismaatschappij*, Brussel: VUBPress, 2001, 255p.

Centrale afhankelijke variabele in het onderzoek waarover dit boek rapporteert, is de zogenaamde 'nieuwe breuklijn'. Naar de 'nieuwe breuklijn' is reeds heel wat onderzoek verricht door de onderzoeksgroep TOR aan de Vrije Universiteit Brussel. Deze breuklijn werd voor de eerste keer geconstrueerd op basis van het verkiezingsonderzoek van 1991. Toen bleek immers dat de schalen voor 'etnocentrisme', 'autoritarisme', 'utilitair individualisme', 'politiek cynisme' en 'postmaterialisme' zo sterk samenhangen, dat het niet ondenkbaar was dat er sprake was van één complex van houdingen. De 'nieuwe breuklijn' was geboren.

Uitgangspunt van dit boek is de vaststelling dat het onderwijs dat iemand genoten heeft, bepalend is voor de plaats die hij/zij inneemt op die 'nieuwe breuklijn'. Meer nog, het blijkt niet alleen dat de positie op de breuklijn samenhangt met het genoten opleidingsniveau in termen van aantal jaren scholing, maar bovendien differentieert tussen leerlingen in verschillende onderwijsvormen, meer bepaald tussen leerlingen in algemeen, technisch en beroepsonderwijs. Het doel van het onderzoek is dan ook te verklaren waarom leerlingen uit de verschillende onderwijsvormen zo een verschillende positie innemen op de nieuwe breuklijn.

In het eerste hoofdstuk van het boek wordt het macrosociologisch kader van het onderzoek, de 'nieuwe sociale kwestie', toegelicht. Er heeft een verschuiving plaatsgevonden van ongelijkheid op basis van toegeschreven status naar ongelijkheid op basis van verworven status. De levenskansen zijn meer en meer afhankelijk van de scholingsgraad. De auteur redeneert dat de nieuwe breuklijn wellicht beschouwd kan worden als de culturele uitkristallisering van de nieuwe sociale kwestie. De auteur gaat uitvoerig in op de maatschappelijke oorzaak van het ontstaan van de nieuwe sociale kwestie, met name de expansie van het onderwijs, die gepaard is gegaan met een differentiëring van de leerlingen in diverse onderwijsvormen en studierichtingen. Het onderwijs heeft de sociale achtergrond verdrongen als centraal stratificatiecriterium. Dit impliceert echter allerminst dat sociale achtergrond totaal onbetekenend is geworden. Er blijft immers een belangrijke band bestaan tussen sociale achtergrond

en opleidingsniveau. Het rechtstreekse verband tussen sociale achtergrond en eigen beroepsprestige is echter wel verdwenen. De verschuiving van het stratificatiecriterium heeft gevolgen voor bijvoorbeeld de organisatie van de sociale zekerheid, die sterker moet steunen op principes van solidariteit. Maar dit zijn niet de enige gevolgen. De aard van de ongelijkheid in een samenleving bepaalt de perceptie van de ongelijkheid. Als mensen zich achtergesteld voelen vanwege een toegeschreven criterium, kunnen ze zich daartegen verzetten. Als mensen zich echter achtergesteld voelen vanwege een verworven criterium, ligt de schuld bij hen zelf als individu. De schuld van de zwakkere positie kan aan individuele tekortkomingen of gebrek aan inspanningen geweten worden. Het is dan ook niet ondenkbaar dat het conflict tussen hoog- en laaggeschoolden - en de culturele uitkristallisering ervan - een heel andere wending krijgt dan het conflict tussen sociale klassen. Dit vormt de rode draad in dit boek, dat zich toespitst op de culturele gevolgen van de nieuwe sociale kwestie, zoals deze optreden bij jongeren op het einde van het secundair onderwijs.

Vanaf het tweede hoofdstuk van het boek worden systematisch hypothesen ontwikkeld en getoetst die een verklaring kunnen bieden voor het verschil tussen de onderwijsvormen met betrekking tot de nieuwe breuklijn. Hierbij wordt telkens uitgebreid gesteund op voorgaand onderzoek en bestaande literatuur. Methodologisch wordt van meet af aan geopteerd voor multilevelanalyse omwille van het geclusterd karakter van de steekproef (leerlingen binnen administratieve eenheden binnen scholen).

De eerste, voor de hand liggende, hypothese stelt dat het verschil tussen de onderwijsvormen, het gevolg is van de verschillende sociale achtergrond (gemeten in termen van SES en werkloosheid van de vader) van de leerlingen. Deze hypothese kan niet weerlegd worden, maar er is zeker ruimte voor andere verklaringen. Daarom doet de auteur beroep op de in de literatuur dominante verklaring voor het effect van opleidingsniveau, met name het feit dat laaggeschoolden gedepriveerd zijn in onze samenleving. Deze stelling is in dit onderzoek niet zomaar toepasbaar, gezien het is toegespitst op laatstejaars. Er bestaan echter systematische verschillen tussen de onderwijsloopbanen in de verschillende onderwijsvormen: leerlingen uit het beroeps-onderwijs hebben doorgaans meer schoolachterstand en hebben een grotere kans ooit afgestroomd te zijn naar een 'lagere' richting'. Schoolachterstand en afstromen worden dan ook gebruikt als indicatoren van deprivatie. De tweede hypothese stelt dan dat het verschil in houdingen tussen de drie onderwijsvormen, terug te brengen is op de verschillende schoolloopbanen.

Vooraleer die tweede hypothese getoetst wordt, wordt een derde hypothese ontwikkeld die stelt dat de invloed van sociale condities (zoals achtergrond en schoolloopbaan) gemedieerd wordt door de perceptie van de betrokkenen van hun condities. Om deze bijkomende hypothese te kunnen toetsen, wordt het derde hoofdstuk aangevangen met de constructie en validering van een meetinstrument voor 'demotie'. Vervolgens bouwt de onderzoeker heel geleidelijk aan zijn model op. Eerst wordt de invloed nagegaan van de condities op demotie. De indicatoren van de sociale achtergrond blijken slechts een licht maar significant effect uit te oefenen op demotie. De schoolloopbaan blijkt nauwelijks invloed te hebben op het gevoel achtergesteld te zijn. Ten tweede wordt de invloed van demotie op de nieuwe breuklijn nagegaan. Deze rechtstreekse invloed blijkt al bij al nogal klein. Ten slotte kunnen dan de tweede en derde hypothese worden getoetst. De predictiekracht van de loopbaanvariabe-

len is te klein om voldoende verklaring te bieden. Door de zeer kleine effecten van sociale achtergrond (hypothese 1) en schoolloopbaan (hypothese 2) op de nieuwe breuklijn, is de derde hypothese moeilijk te evalueren. Conclusie van dit alles is dan dat de drie gestelde hypothesen onvoldoende zijn om de verschillen tussen de onderwijsvormen te verklaren.

De tot hiertoe behandelde hypothesen situeren zich allemaal op het individuele niveau. Om tot verklaring te komen, zet de onderzoeker een logische stap verder door de invloed van medeleerlingen - op het niveau van de administratieve eenheid en op het niveau van de school - toe te voegen aan het model. Om de vierde hypothese, de 'concentratiehypothese', te toetsen, worden twee stellingen onderzocht. Enerzijds wordt nagegaan of de concentratie leerlingen in achterstandsposities een invloed heeft op de mate van demotie van de leerling, gecontroleerd voor de individuele achterstandspositie. Anderzijds wordt onderzocht of de mate van demotie van medeleerlingen een invloed heeft op de plaats die wordt ingenomen op de nieuwe breuklijn, onafhankelijk van de eigen mate van demotie. Inhoudelijk komt het vreemd over dat de auteur wat betreft de sociale achtergrond van de (mede)leerlingen, de ruime onderwijssociologische literatuur met betrekking tot de invloed van de SES-context van de school links laat liggen. Dit is jammer omdat op die manier bepaalde inzichten verloren gaan en er geen link gemaakt kan worden met bestaand onderzoek. De auteur trekt volledig de kaart van de concentratietheorieën - wat overigens niet fout is. Traditioneel wordt, wat betreft SES-context, gewerkt met de gemiddelde SES van de leerlingen op school, hoewel concentratiematen ook wel eens voorkomen, doorgaans wanneer andere maten niet voorhanden zijn. In dit boek wordt de concentratie-idee uitgebreid voorgesteld; misschien zelfs een beetje te uitgebreid, waardoor de aandacht afgeleid wordt. Immers, inhoudelijk doen de theorieën over rassensegregatie in de VS - die de concentratie-idee uitwerken en toepassen - hier weinig ter zake.

Er wordt gevonden dat de concentratie leerlingen uit lagere strata in een school een autonoom effect heeft op het gevoel achtergesteld te zijn. De concentratie leerlingen met een gebroken schoolloopbaan heeft geen invloed op demotie. De concentratie leerlingen die hoog scoren op de demotieschaal heeft een vrij sterk effect op de positie die wordt ingenomen op de nieuwe breuklijn. De concentratie leerlingen uit lagere strata en de concentratie leerlingen die ooit van onderwijsvorm veranderden, hebben een beperkte rechtstreekse invloed op de nieuwe breuklijn.

In het vijfde hoofdstuk ontwikkelt de auteur het concept 'demotiecultuur'. Op basis van de bevindingen in het vierde hoofdstuk meent de auteur dat het een het ander wijst in 'de richting van culturele mediatie in de vorm van plaatsing in een culturele setting of van identificatie met een subcultuur' (p. 179). De auteur neemt volgens mij echter een overbodige omweg door in te gaan op de smaakvoorkeuren (muziek, media) van de leerlingen en de verspreiding van demotie daaraan te koppelen. Een eerste probleem is in feite dat de auteur nergens cultuur definieert. Het lijkt dat er pas sprake is van cultuur als er sprake is van culturele uitingen of smaakvoorkeuren zoals muziek en dergelijke. Een tweede probleem - en het eerste vloeit daaruit voort, denk ik - is dat de auteur totaal geen oog heeft voor het concept cultuur zoals het al sinds een dik decennium opgang maakt in het onderwijskundig onderzoek, hierbij vooral geïnspireerd door het ruimer onderzoek naar organisatiecultuur. Traditioneel wordt (organisatie)cultuur gedefinieerd als 'een set van gedeelde meningen, assumpties, geloofsovertuigingen', een definitie geïnspireerd op antropologische definities van cultuur. Gezien het cultuurconcept in het organisatieonderzoek nog maar pas een

goede twintig jaar in ontwikkeling is, is het duidelijk dat er nog niet over alles consensus bestaat. Zo is er geen overeenstemming of er binnen elke organisatie sprake is van één coherent cultuur, of, of het mogelijk is dat er verschillende (sub)culturen naast elkaar bestaan. Binnen het schoolonderzoek wordt er in dit verband nog nauwelijks getwijfeld dat er zich bij leerlingen een totaal andere cultuur ontwikkelt dan bij leerkrachten. Een tweede discussiepunt heeft te maken met het feit of cultuur als één geheel moet worden gezien, of, of cultuur kan opgesplitst worden in verschillende aspecten. In het schoolonderzoek wordt in de praktijk vaak geadviseerd voor een opsplitsing, omdat het niet mogelijk is alle aspecten tegelijk te vatten. Zo kan er dan bijvoorbeeld sprake zijn van de 'academische leerlingencultuur'.

Wat betreft de kwantificering van cultuur - hier wordt al langer gepoogd een brug te slaan tussen survey-onderzoek en cultuursociologie -, is er consensus dat er best gewerkt kan worden met een aggregatie van de assumpties en meningen van de leden van de organisatie of school door het gemiddelde te nemen. Dit is weliswaar alleen geoorloofd als er door de leden van de organisatie werkelijk iets 'gedeeld' wordt (zie definitie), met andere woorden als een groter part van de leden van de organisatie in dezelfde richting denkt: er moet een zekere homogeniteit zijn.

De theorie met betrekking tot (organisatie)cultuur is hier vanzelfsprekend vereenvoudigd voorgesteld. Wanneer dit alles echter wordt toegepast op dit onderzoek, zou je kunnen zeggen dat de auteur op het einde van het vierde hoofdstuk al min of meer een punt gemaakt heeft, door het effect van demotie gemeten op schoolniveau aan te tonen. Opdat er sprake zou zijn van cultuur, is de koppeling met smaakvoorkeuren totaal overbodig. Deze koppeling biedt weliswaar een aantal bijkomende interessante inzichten, maar is niet noodzakelijk voor de kern van het onderzoek. In principe volstaat het dat de auteur kan aantonen dat er wat betreft demotie inderdaad sprake is van *gedeelde* assumpties op schoolniveau (en eventueel ook op administratief niveau), wat nu niet is gebeurd. De link met het compositorische schoolkenmerk SES-context is eenvoudig aan te tonen. Voor de verspreiding van demotiecultuur gelden de manieren aangegeven door de auteur, met name socialisatie, symbolisch geweld en gelijksoortige codering - dit laatste is overigens onontbeerlijk om van 'gedeelde' assumpties te kunnen spreken: een vereiste is een groep mensen in een gemeenschappelijke situatie met een gemeenschappelijk visie.

Kortom, afgezien van het laatste stuk, waar de auteur volgens mij een beetje uit de bocht gaat, is dit een inhoudelijk en methodologisch goed opgebouwde studie die een originele en belangrijke bijdrage levert tot het onderzoek naar de invloeden van onderwijsstratificatie. Terecht richt het boek zich niet alleen tot 'studenten en wetenschappers, maar ook tot iedereen die geïnteresseerd is in het veranderende politieke landschap, het onderwijssysteem en de sociale ongelijkheid' (zie achterflap). Alleen is het jammer dat van de lezer een grondige statistische kennis verwacht wordt. Het is zeer waarschijnlijk dat bij gebrek daaraan, hele stukken van het boek zullen worden overgeslagen, als het boek in zijn geheel al niet aan kant zal worden geschoven, wat, gezien de inhoud, te betreuren zou zijn.

Mark Elchardus, Luc Huyse en Marc Hooghe (red.) met medewerking van Ellen van Dael, Katrien Meireman en Wendy Smits, *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen. Een onderzoek naar de sociale constructie van democratisch burgerschap*, Brussel: VUBPress, 2001, 253p.

De publicaties van Robert Putnam over sociaal kapitaal (*Making Democracy Work*, 1993, Princeton: Princeton University Press; *Bowling Alone*, 2000, New York: Simon & Schuster) hebben de afgelopen jaren veel aandacht getrokken. Dit boek is een verslag van een onderzoeksproject, in het voetspoor van Putnam, naar burgerschap in Vlaanderen van twee onderzoeksgroepen, de TOR-groep van de VUB (Elchardus, Hooghe, Smits) en medewerkers van het instituut Recht en samenleving van de KU Leuven (Huyse, Meireman, Van Dael). De onderzoekers beten zich vast in de vraag wat het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen nog betekent, in tijden waarin het middenveld geassocieerd wordt met ouderwetse, verzuilde belangenbehartiging, waarin het de concurrentie aan moet gaan met andere vormen van vrijetijdsbesteding als televisiekijken, en waarin het vertrouwen in de democratie lager is dan ooit. Zwaartepunt van het boek is een grootscheepse survey onder meer dan 1300 Vlamingen, die informatie verschaften over hun deelname aan verenigingen, hun politieke opinies, en vele achtergrondkenmerken. De vraagstellingen die met deze survey beantwoord werden, komen in een eerste theoretisch deel aan de orde. Op heldere wijze worden de belangrijkste discussiepunten in de literatuur over sociaal kapitaal en de 'civil society' toegelicht, en toegepast op de Vlaamse context. Die blijkt overigens sterk te lijken op de Nederlandse situatie. Net als in Nederland zijn Vlaamse actieve burgers hoger opgeleid dan gemiddeld, bezoeken ze vaker dan gemiddeld de kerk, en kijken ze minder televisie. En ook in Vlaanderen worden het middenveld belangrijke socialiserende en coördinerende taken toegekend. Verenigingen zijn een intermediair tussen burger en politiek, en kweken vertrouwen in de democratie, zo belooft men. Maar kan het middenveld dit wel aan? De TOR-onderzoeksgroep geeft in een magnifiek hoofdstuk over 'de werken van het middenveld' antwoorden op vragen over het nut van verenigingen voor het kweken van democratische waarden, en de concurrentie met de televisie. Deze antwoorden zijn positief: verenigingen maken mensen minder autoritair, minder ethocentrisch, en verminderen ook gevoelens van machteloosheid; zij vergroten het vertrouwen in instellingen, de buurtbetrokkenheid en het veiligheidsgevoel. Opmerkelijk genoeg maakt het hierbij niet uit of mensen lid zijn van een zuilgebonden vereniging of een ander soort vereniging. Zelfs het lidmaatschap van een sportvereniging heeft al deze positieve gevolgen. Deze resultaten spreken tegen de kritiek op het zuilsysteem, en tegen het modieuze pessimisme over het vrijblijvende karakter van nieuwe vormen van participatie. Ouderwets of modern en oppervlakkig, verenigingen zijn steeds van grote waarde voor de samenleving. Dit bevestigt de intuïties van Robert Putnam. De televisie komt juist als bedreiging tevoorschijn: wie meer voor de TV zit, en vooral naar commerciële zenders kijkt, heeft minder vertrouwen, heeft een negatiever toekomstbeeld, en zo verder. De negatieve effecten van televisie zijn overigens niet te wijten aan het gebrek aan participatie van de televisiekijkers. Op dit punt heeft

de televisiekijkers. Op dit punt heeft Putnam het duidelijk mis. Waarom televisie kijken zo schadelijk is, moet nog nader worden onderzocht.

Omdat de prestaties van het middenveld voor wat betreft belangenbehartiging en dienstverlening niet eenvoudig te beoordelen zijn met een survey, heeft de onderzoeksgroep van de KU Leuven daarom enkele case studies verricht. De studies van Meireman geven waardevolle informatie over het ontstaan van een allochtoon middenveld. Zij vergelijkt de federaties van etnisch-culturele minderheden, een groot aantal belangenverenigingen van recente datum, met de traditionele vereniging van Kristelijke Arbeiders Vrouwen. Beide soorten verenigingen zijn actief op het gebied van waardenoverdracht, dienstverlening en belangenbehartiging. Vervolgens verschuift het perspectief naar een hoger niveau, en gaat het over de vraag of er op Europees niveau ook sprake is van een echt middenveld. Het antwoord is nee. Er zijn vele belangenverenigingen, maar hun inspanningen in diverse lobby's zijn ondoorzichtig voor leden, en er is vaak weinig samenwerking met het nationale niveau. Ook als daarna de vraag beantwoord wordt of elektronische democratie en ombudsdiensten een functioneel equivalent kunnen zijn voor het traditionele middenveld luidt het antwoord ontkennend. Vormen van directe democratie geven aanleiding tot willekeur en ombudsdiensten zijn afhankelijk van de politieke overheden. Het traditionele middenveld is dat niet.

Hebben de auteurs dan niets anders dan lof voor het middenveld? Nee, ondanks de positieve bevindingen over de Vlaamse 'civil society' zijn er toch ook enkele kritische opmerkingen. De toenemende ongelijkheid in het middenveld bijvoorbeeld. Traditionele zuilgebonden organisaties kenden een homogener publiek dan de nieuwe sociale bewegingen, waarin voornamelijk hoger opgeleiden actief zijn. Overigens is ook deze trend terug te vinden in Nederland. De toenemende ongelijkheid bedreigt het democratisch gehalte van het middenveld. Samenvattend biedt dit boek een helder overzicht van het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen, en biedt het zowel vanuit de literatuur over sociaal kapitaal, als vanuit actuele politieke discussies over sociale participatie vernieuwende bijdragen. Hoewel er nergens sprake is van directe samenwerking, en er een groot verschil is in wetenschappelijke stijl, liggen de bijdragen van de Brusselse en Leuvense onderzoeksgroepen zeker in elkaars verlengde. Dit boek is een mooie afsluiting van een geslaagd onderzoeksproject.

René Bekkers (Universiteit Utrecht)

Loosveldt, G., Maes, C. en Welkenhuysen-Gybels, J., *Basisconcepten van de beschrijvende statistiek*, Leuven: Acco, 2000, 159p.

Maes, C., Loosveldt, G. en Welkenhuysen-Gybels, J., *Basisconcepten van de kanstheorie en de inductieve statistiek*, Leuven: Acco, 2000, 304p.

L'art de grouper les chiffres is een populaire Franse definitie van statistiek die suggereert dat met statistiek alles te bewijzen valt. De al even klassieke tegenwerping van de statisticus zegt dat een geoefend oog elk bedrog doorprijkt. Het oog van de student oefenen, dat is het doel van de duo-inleiding in de statistiek van Loosveldt, Maes en Welkenhuysen-Gybels. Beide boeken geven een uitgebreide inleiding in de beschrijvende en inductieve statistiek. En hoewel een boek geen geoefend statistisch oog zal opleveren, wordt hier een stevige basis gelegd om de vele valstrikken in de statistische analyse van het (sociaal wetenschappelijk) onderzoek te ontwijken.

De inleiding tot de beschrijvende statistiek bevat drie hoofdstukken. In een eerste deel worden de basisbegrippen van de statistiek uitgelegd: variabelen, meetniveaus, coderen en datamatrices. Het trekken van steekproeven wordt eveneens kort behandeld, ook al hoort het onderwerp misschien ten dele thuis in een handboek over onderzoeksmethoden. Het stuk is echter zo kort dat misschien ten onrechte de indruk wordt gewekt dat slechts twee typen steekproeven bestaan en dat men de vrijheid heeft om steekproeven zo groot en zo klein als gewenst samen te stellen. Ook in het boek over inductieve statistiek wordt trouwens snel over de steekproefproblematiek heen gestapt. Het tweede hoofdstuk behandelt het beschrijven van een afzonderlijke variabele. Het hoofdstuk start met het weergeven van variabelen in tabelvorm of in een grafiek en gaat vervolgens naar het beschrijven van een verdeling aan de hand van centrum- en spreidingsmaten. Hierbij wordt sterk de nadruk gelegd op het meetniveau van de variabele en de juiste omgang van de voorhanden zijnde methoden en maten voor elk van de meetniveaus. Het laatste hoofdstuk behandelt de samenhang tussen twee variabelen. Hierbij wordt grotendeels dezelfde opzet gebruikt als bij het vorige hoofdstuk: tabelvoorstelling, grafische voorstelling en statistische maten.

Het tweede boek valt uiteen in een aantal hoofdstukken die de combinatie- en de kansleer behandelen enerzijds en een tweede deel dat ingaat op de inductieve statistiek anderzijds. Het eerste hoofdstuk van het boek is een kort stuk over het begrip kans. Daarin wordt op een niet wiskundige en zeer intuïtieve manier de lezer aan het denken gezet over wat een kans en wat toeval is. Deze prikkelende manier om de common knowledge uit te dagen en studenten statistiek aan het denken te zetten, wordt in het tweede hoofdstuk (combinatieleer) doorgetrokken. Met veel en duidelijke voorbeelden wordt de theorie van de combinatieleer aangebracht. Een beetje verrassend wordt deze benadering verlaten vanaf het derde hoofdstuk. Zodra de elementaire kansrekening aan bod komt, wordt de wiskundige notatie bovengehaald en krijgt deze de bovenhand. Voorbeelden worden nog steeds gegeven, maar dienen minder om de student over kansen te doen nadenken en in toenemende mate om de wiskunde te illustreren. Deze benadering wordt doorgetrokken in het vierde hoofdstuk over

stochastische variabelen. Nieuwe wiskundige begrippen worden op de lezer losgelaten zonder enige verduidelijking of definiëring. Een lezer die geen basisachtergrond wiskunde heeft, loopt hier verloren. Aan de andere kant worden in dit hoofdstuk zeer veel dwarsverbanden gemaakt met het eerste boek. Veel aandacht wordt geschonken aan de parallellen tussen bijvoorbeeld het rekenkundig gemiddelde en de verwachte waarde van een stochastische variabele. Op het einde van het hoofdstuk weet de lezer heel veel over het opgooien van dobbelstenen en het trekken van gekleurde balletjes. Een kanstheorie maakt dit soort voorbeelden bijna onontbeerlijk, maar de vraag over enige praktijkrelevantie steekt dan ook sterk de kop op. De auteurs beloven in het vijfde hoofdstuk over kansverdelingen hieraan tegemoet te komen. Multinomiale verdelingen of Poissonverdelingen komen immers regelmatig terug in de dagelijkse statistische praktijk. Toch missen de auteurs hier opnieuw een kans om bij het begin van het boek aan te knopen. De verschillende verdelingen worden voornamelijk op hun wiskundige eigenschappen geëvalueerd. Nauwelijks wordt door voorbeelden duidelijk gemaakt hoe deze verdelingen in de praktijk herkend kunnen worden en hoe de analyst er mee moet omgaan. De voorbeelden blijven zich in belangrijke mate situeren bij het trekken van kaarten en het opgooien van munten, daar waar een verband met de sociaal wetenschappelijke onderzoekspraktijk hier toch mogelijk was.

Het tweede deel van het boek behandelt de inductieve statistiek. Na een inleidend hoofdstuk volgen hier verschillende stappen in de inductieve statistiek: benaderingen van grote steekproeven (hoofdstuk 7), parameterschattingen (hoofdstuk 8), interval-schatten (hoofdstuk 9), testen van hypothesen (hoofdstuk 10) en testen van samenhang (hoofdstuk 11). Inhoudelijk lijken deze hoofdstukken in sterke mate op andere inleidingen van inductieve statistiek. De lezer wordt ingewijd in de wereld van de statistische significantie, het berekenen van betrouwbaarheidsintervallen, nulhypotesen en p-waarden. Dit alles wordt toegepast op proporties, gemiddelden, samenhang in tabellen (chi kwadraat en Fisher's exact) en het testen van correlaties. Hierbij wordt meer gebruik gemaakt van praktijkvoorbeelden ter ondersteuning van de wiskundige achtergrond dan het geval was bij de kanstheorie. Dat maakt de tekst vlotter leesbaar, hoewel de grafische ondersteuning bij de theorie over het toetsen minimaal is.

Een statistisch handboek beoordelen is een probleem op zich. Er zijn immers veel facetten waar zo'n handboek aan zou moeten of kunnen voldoen. Er is de juistheid van de informatie die gepresenteerd wordt. Er is de volledigheid van de stof die een beginnend student statistiek zou moeten kunnen verwerken. Er is de logische opbouw van de statistische theorie. Enzovoort. Deze dimensies willen we in deze bespreking echter niet aanraken. We willen daarentegen ingaan op de bruikbaarheid van het handboek voor de beginnend student en de bruikbaarheid van de daarin opgenomen stof voor diens latere onderzoekspraktijk. De omslag van het boek belooft immers een handboek statistiek voor een groot publiek waarbij wiskunde tot het absolute minimum beperkt wordt en bruikbaarheid in de praktijk centraal staat.

Wiskunde in een handboek statistiek is een tweesnijdend zwaard. Aan de ene kant is statistiek zonder wiskundige basis nauwelijks denkbaar. Aan de andere kant is dat net het punt waar studenten sociale wetenschappen op afhaken. Zowel in het boek over beschrijvende statistiek als in dat over kanstheorie en inductieve statistiek is gekozen voor een wiskundige aanpak. Het begrijpen van de wiskundige logica van de statistiek is één van de basisuitgangspunten van de auteurs. In tegenstelling tot wat de kافت van het boek belooft, is een goede basiskennis wiskunde onontbeerlijk om het (tweede) boek door te komen. Wie geen of nauwelijks wiskunde gekregen heeft, kiest beter voor een ander basishandboek statistiek. Dat doet zeker geen afbreuk aan de kwaliteit van beide handboeken. Wie de juiste basis heeft, zal aan dit boek een stevige inleiding statistiek hebben. De vele voorbeelden waarmee de theorie aangebracht wordt, plaatst de wiskundige begrippen, afleidingen en bewijzen in een bredere context. Met uitzondering van de theorie over de kansrekening, komen de voorbeelden van herkenbare onderzoeken en maken ze de achtergrond van deze statistische problemen of resultaten begrijpelijk. Wie toch problemen ondervindt, kan steeds terecht bij de wiskundige appendices waar enkele wiskundige basisbegrippen zoals som- en productteken of integralen herhaald worden.

De koppeling naar de praktijk is slechts een dimensie van de bruikbaarheid van een handboek. Voor een student is een handboek doorgaans zijn studiemateriaal. De bruikbaarheid in dat geval ligt naast de begrijpbaarheid van de tekst ook op de mogelijkheid het aangeboden in te oefenen. Hier vallen beide handboeken op. Niet zozeer door de aard van de aangeboden oefeningen of de hoeveelheid ervan. De oefeningen sluiten goed aan bij de verschillende hoofdstukken en zijn overvloedig aanwezig. Bij de beschrijvende statistiek worden zelfs oefeningen aangeboden om de wiskundige appendices in te oefenen. Belangrijker is echter dat de auteurs de oefeningen au serieux nemen. Oefeningen en hun oplossingen durven soms wel eens als onbelangrijk aanhangsel gezien te worden. Achteraan worden dan een reeks getallen voorzien die de oplossingen voorstellen van enkele haastig ineengestoken vraagstukken. Niet zo in deze handleiding. In beide boeken samen worden maar liefst vierenzeventig bladzijden uitgetrokken voor de oplossingen van de oefeningen. Oplossingen worden daarbij niet gezien als het resultaat van een oefening, maar als een mogelijkheid om het proces om tot de oplossing te komen duidelijk te maken. Voor sommige oefeningen wordt meer dan een pagina uitgetrokken om de oplossing van een oefening stap voor stap uit te leggen. Vanuit het oogpunt van de student is dit een belangrijke troef om dit boek succesvol in te studeren voor een examen. Maar ook een lezer zonder examenstress kan met behulp van deze oefeningen zijn kennisniveau goed inschatten en indien nodig evalueren.

Het handboek van Loosveldt, Maes en Welkenhuysen-Gybels is een diepgaande inleiding statistiek voor de student met enige wiskundige achtergrond die verder wil gaan met statistiek dan de gangbare onderzoekspraktijk vereist.

